

İlk Dönem Tasavvufi Tefsir Anlayışında Allah Korkusu

(Tüsterî-Sülemî-Kuşeyrî Örneği)*

Nevzat İnci | ORCID: 0000-0002-3224-3168 | 07nevezatinci@gmail.com

Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Rafet Kayış Mühendislik Fakültesi, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01zxaph45>

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp Yaka | ORCID: 0000-0002-6790-7016 | eyaka07@hotmail.com

Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir ABD, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Öz

Tüsterî (ö. 283/896), Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) ilk dönem tasavvufi tefsir açısından önemli müfessirlerdir. Tüsterî ve Sülemî'nin tefsirleri Kur'an'ı baştan sona tefsir eden sistemli eserler değildir. Ancak yapılan yorumların çoğunlukla rivayet tefsiri niteliği taşımalarının yanında ilk dönem tasavvuf ehlinin görüşlerini esas almaları bu tefsirleri önemli kılmaktadır. Kuşeyrî Tefsiri'nin ise Tüsterî ve Sülemî'nin tefsirlerine göre daha sistemli olmasının yanında bazı âyetler dışında Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk tasavvufi tefsir olduğu söylenebilir. Bu çalışmada her üç müfessirin Allah korkusu ile ilgili âyetlere yapmış oldukları yorumlar karşılaştırmalı şekilde incelenerek Allah korkusuna bakış açıları ortaya konmaya çalışılmıştır. Konu başlıkları müfessirlerin Allah korkusu ile ilgili âyetlere yaptıkları yorumlar esas alınarak belirlenmiştir. Bu çalışma aynı dönemde yaşamış bu müfessirlerin konuya bakış açılarını ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. Makalenin amacı ise bu müfessirlerin Allah korkusu ile ilgili âyetleri yorumlama şekillerini ve bu yorumlarda, kabul edilen sufi tefsir normlarına uyumunu ortaya koymaktır. Çalışma neticesinde müfessirlerin her birisi açısından Allah korkusunun son derece önemli olduğu, bazı âyetlerin yorumlarında birleştikleri, bazı âyetlere farklı izahlar getirdikleri, yorumlarında zahiri mananın öncelendiği, ele alınan âyetler bağlamında israiliyâta yer verilmediği, ilgili her âyet için her müfessirin yorum yapmadığı gibi birtakım sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tasavvufi Tefsir, Allah Korkusu, Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî

Atf Bilgisi: İnci, Nevzat-Yaka, Eyüp. "İlk Dönem Tasavvufi Tefsir Anlayışında Allah Korkusu (Tüsterî-Sülemî-Kuşeyrî Örneği)". *Marifetname* 11/1 (Haziran 2024), 123-151.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1436724>

Geliş Tarihi 18.02.2024

Kabul Tarihi 28.05.2024

Yayın Tarihi 30.06.2024

Değerlendirme

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Eyüp YAKA danışmanlığında 03.03.2022 tarihinde sunduğumuz/tamamladığımız Tasavvufi Tefsir Perspektifinden Allâh Sevgisi ve Allâh Korkusuna Bakış başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.(Nevzat İnci-Eyüp Yaka)

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim

marifetmanectikbildirim@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Concept of Fear of God in Early Sūfī Tafsīr Understanding (The Example of al-Tustarī, al-Sulamī and al-Qushayrī)*

Nevzat İnci | ORCID: 0000-0002-3224-3168 | 07nevzatinci@gmail.com

Alanya Alaaddin Keykubat University, Rafet Kayış Engineering Faculty, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01zxaph45>

Assist. Prof. Eyüp Yaka | ORCID: 0000-0002-6790-7016 | eyaka07@hotmail.com

Akdeniz University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Interpretation, Antalya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01m59r132>

Abstract

al-Tustarī (d. 283/896), al-Sulamī (d. 412/1021), and al-Qushayrī (d. 465/1072) are important commentators in terms of early period of Sūfī Tafsīr. The commentaries of al-Tustarī and al-Sulamī are not systematic works that interpret the Qur'an from beginning to end. However, the fact that the majority of their interpretations often carry the nature of narrative tafsīr, alongside their reliance on the views of early Sūfīs, makes these commentaries significant. It can be said that al-Qushayrī's commentary is more systematic compared to those of al-Tustarī and al-Sulamī, and except for some verses, it is the first Sufi commentary to interpret the Qur'an from start to finish. In this study, the interpretations made by these three commentators on verses related to the fear of Allah have been examined comparatively to reveal their perspectives on the fear of Allah. The subject headings were determined based on the interpretations of the commentators regarding the verses related to the fear of Allah. This study is important in revealing the perspectives of these commentators who lived in the same period on the subject. The aim of the article is to reveal the way these commentators interpret the verses about the fear of God and the compliance of these interpretations with the accepted Sūfī interpretation norms. As a result of the study, it has been concluded that the fear of Allah is extremely important for each commentator, they converge in their interpretations of some verses while offering different explanations for others, they prioritize the literal meaning in their interpretations, they do not incorporate Isrā'īlīyāt in the context of the verses discussed, and not every commentator provides an interpretation for each relevant verse.

Keywords: Tafsīr, Sūfī Tafsīr, Fear of Allah, al-Tustarī, al-Sulamī, al-Qushayrī

Citation: İnci, Nevzat-Yaka, Eyüp. "The Concept of Fear of God in Early Sūfī Tafsīr Understanding (The Example of al-Tustarī, al-Sulamī and al-Qushayrī)". *Marifetname* 11/1 (June 2024), 123-151.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1436724>

Date of Submission 18.02.2024

Date of Acceptance 28.05.2024

Date of Publication 30.06.2024

Peer-Review Double anonymized - Two External

* This article is extracted from my master thesis dissertation entitled "Love of Allah and the fear of Allah from the perspective of sufi tafsirs", supervised by Assist. Prof. Eyüp YAKA (Master's Thesis, Akdeniz University, Antalya/Türkiye, 2022).

Ethical Statement It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.(Nevzat İnci-Eyüp Yaka)

Plagiarism Checks Yes – iThenticate

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Complaints marifetmaneetikbildirim@gmail.com

Grant Support The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Giriş

Sehl et-Tüsterî'ye ait olan *Tefsîrû't-Tüsterî* ve Sülemî'ye ait olan *Hakâiku't-Tefsîr* tasavvufî tefsirin ilk nüveleri olmaları açısından önemlidir. Zikredilen tefsirler sûfi tefsir açısından keşfe dayalı ilk yorumların yer alması, çeşitli sûfi alimlerin âyet yorumlarıyla ilgili sözlerini barındırmaları ve bu yorumları sonraki nesillere aktarmaları açısından da ilk örneklerdir. Aynı zamanda bu tefsirlerin belli başlı bir sisteme sahip olmamaları, müfessirleri tarafından kaleme alınmamaları, Kur'ân'ın âyetlerinin tümünün yorumunu barındırmamaları yönü onların eksik taraflarıdır denilebilir. Kuşeyrî'ye ait olan *Letâifü'l-Îşârât* ise belli bir sisteme sahip oluşuyla alanında öne çıkan ve Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden bir eserdir. Bu eserlerin her birisi kendisinden sonra yazılan tasavvufî tefsirlere kaynak olmuşlardır. Tasavvufî tefsir açısından ele alınan tefsirlerin birçok yönüyle öncü olması onların bu çalışmaya konu olarak alınmasına sebep olmuştur.

Tasavvuf ve tasavvufî tefsir açısından önemli bir konu olan Allah korkusunu ilk dönem sûfi tefsirlerinde incelemek, müfessirlerin konuya bakış açılarını ortaya koymak, aynı dönemde yaşamış müfessirlerin aralarındaki fark ve benzerlikleri sunmak, günümüz dünyası ile geçmişte Allah korkusunun önem açısından farklarını açığa çıkarmak, yorum için keşfi esas alan sûfi müfessirlerin yorum farklılıkları ve nedenlerini anlamak açısından önemlidir.

Bu çalışmanın dışında genel olarak korku ve Allah korkusu ile ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmaların hiç birisi konuyu Allah korkusu özelinde sûfi müfessirler bağlamında ele alıp incelememişlerdir. Bu çalışmayı daha önce yapılan çalışmalardan ayıran ve önemli kılan yönü Allah korkusu ile ilgili ayetleri ilk dönem sûfi müfessirler bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alıp konuyu aydınlatmaya çalışmasıdır.

Allah korkusu konusu ele alınırken öncelikle konuyla ilgili kavram ve kelime incelemesi yapılacak daha sonra Allah korkusu ile ilgili âyetler müfessirlerin yorumlarından hareketle çeşitli başlıklar altında incelenecektir. Ayetlerle ilgili yorumlar verilirken müfessirlerin Allah korkusuna yönelik olarak yapmış olduğu yorumlar esas alınacaktır. Ayrıca müfessirlerin her ayeti yorumlamamaları sebebiyle sadece ayetle ilgili yorumu bulunan müfessirlerin yorumları esas alınarak konu açıklanacaktır.

1. Kur'ân'da Korku ve Allah Korkusu ile İlgili İfadeler

Korku duygusu Kur'ân'da çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir. Korkuyu ifade eden kelimeler sözlüklerde incelendiğinde bunlar diğer açıklamaların

yanında (خوف) ḥavf lafzıyla da anlatılır. Klasik sözlüklerde ḥavf, güven (امن) kelimesinin zıddı, bir zan ya da bilgi sebebiyle oluşan emare sebebiyle ortaya çıkması muhtemel bir kötülüğü beklemek,¹ korkunun yanında, panik ve dehşet anlamına işaret eden lafız,² öldürme, savaş, ilim ve kırmızı deri şeklinde tanımlanmıştır.³ Cürcânî (ö. 816/1413) ḥavf'ı kötü bir şeyin gerçekleşmesinin yanında sevilen bir şeyin kaybedilmesini ummak şeklinde tanımlamıştır.⁴ Tasavvuf ehline göre ḥavf kavramı “لِنَمَّا يَخْشَى اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” “*Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar.*”⁵ âyetinin anlamı tam olarak idrak edildiğinde anlaşılır. Ḥavf, mârifet neticesinde varılan bir duygu olup, sabır, zühd ve tövbeye de kaynak konumdadır. Mârifetten neşet etmeyen ḥavf makbul değildir. Çünkü böyle bir ḥavf'ın kaynağı sadece yapılmış olanlar neticesinde kendisine isabet edecek azap ve cezadır. Makbul olan ḥavf, kişiyi taate yönlendiren ve günahlardan uzaklaştıran ḥavf'tır.⁶ İbn Kayyim el Cevziyye (ö. 751/1350) korkuyu, sülûk makamlarının en yücelerinden kalbe faydalı olan bir duygu olarak tanımlamış ve Müslüman olan her kişiye korkunun farz olduğunu söylemiştir.⁷ Çünkü çeşitli âyetlerde “فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا اللَّهَ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ” “*Eğer inananlardansanız onlardan korkmayın benden korkun.*”⁸ “وَالْيَايُ فَارْهَبُونِ” “*Yalnız benden korkun.*”⁹ “فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَخَشَوُا اللَّهَ” “*İnsanlardan korkmayın benden korkun.*”¹⁰ buyurulmaktadır.

Ḥavf Türkçe sözlüklerde ise korku, korkma, tehlikeli durumda kişinin bir alamet ya da bilgi sebebiyle irkilmesi, vuku bulacak olayla ilgili kaygılanması ya da gelecekte başına gelebilecek istenmeyen bir olay sebebiyle kalbin yangısı ve kalbin üzülmesi, kişinin Allah katındaki hali ve orada hissettiği korku ve

¹ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed el-Mağruf b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Dâru'l- Kalem, 1412), “ḥvf”, 303.

² Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî, *Mu'cemü Mekayîsi'l-Luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (B.y.: Dâru'l- Fikr, 1399/1979), “ḥavf”, 2/230.

³ İsfahânî, “ḥvf”, 303; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “ḥavf”, 9/99; Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), “ḥâfe”, 809; Muhammed b. Muhammed el-Hüseyin ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.:Dâru'l-Hidaye, ts.), “ḥvf”, 23/289.

⁴ Alî İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rifat*, thk. Muhammed Siddîk Mişâvî (Kâhire: Daru'l-Fadile, ts.) “ḥavf”, 90.

⁵ Diyanet Vakfı Meali, el-Fâtır 35/28.

⁶ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), s. 212-213.

⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Ebi Bekr İbn Eyyüb İbn Kayyim el- Cevziyye, *Medâricu's Sâlikin*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1423/2003), 1/507.

⁸ Âl-i İmrân 3/175.

⁹ el-Bakara 2/40.

¹⁰ el-Mâide 5/44.

endişeleri şeklinde tanımlanmıştır.¹¹

Kur'ân'da havf kavramı ve türevleri 124 âyette geçmektedir. Bu türevler içerisinde kendisine en çok yer bulan (اخاف – خوف) havf ve eḥâfu kelimeleridir. Havf'ın bu türevlerinden yarısına yakını dünyalık korku ile ilgili iken diğerleri ise Allah korkusu gibi dini korkularla ilgilidir.¹² Kur'ân'da havf çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.

Yahya b. Sellâm'a (ö. 200/815) göre Kur'ân'da havf şu anlamları ifade etmektedir:

1- Ölüm: “وَأِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَدَّعَوْا بِهٖ ” *Kendilerine güven veya korku veren bir haber geldiğinde onu yayıyorlar.*¹³ Burada korku olarak çevirisi yapılan havf, ölüm manasındadır.

2- Savaşmak: “فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ فِئَادًا فَذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ فَتَكَلَّمَ الْعِلْمُ ” *Tehlike(savaş) yaklaştığında ölümden dolayı kendinden geçip gözü kaymış kimse gibi sana baktıklarını görürsün, tehlike(savaş) geçince de.*¹⁴

3- Mârifet ve ilim: “فَمَنْ خَافَ مِن مَّوْصٍ ” *Kim vasiyetçinin haksızlık yapmasından endişe ederse(bilirse).*¹⁵

4- Korku: “أَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ” *Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir de.*¹⁶

5- Yavaş yavaş tüketmek: “أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَىٰ تَخَوُّفٍ ” *Yoksa Allah'ın yavaş yavaş azaltarak cezalandırmayacağından*¹⁷ Yavaş yavaş eksiltme görüşü Kelbî'ye ait bir görüştür.¹⁸

Havfla ilgili zikredilen bu tanımlara bakıldığı zaman onun korkuyu ifade etmek için kullanılan bir kelime olduğu açıktır. Havf kelimesinin yanında Kur'ân'da Allah korkusunu ifade etmek için kullanılan başka lafızlar da mevcuttur. Çalışmada ele alınacak olan âyetlerin ve yapılan yorumların daha iyi

¹¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993), “havf”, 345; İsmail Karagöz vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), “havf ve haşye”, 241; İsmail Parlatır, *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), “havf”, 306.

¹² Muhammed Fuâd Abdülbâki, *El-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Da'ru'l-Kitabu'l-Mısriyye, 1364), “hvʿ”, 246-248; Mustafa Kara, “Havf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/529.

¹³ en-Nisâ 4/83.

¹⁴ el-Ahzâb 33/18.

¹⁵ el-Bakara 2/182.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/169.

¹⁷ en-Nahl 16/47.

¹⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *et-Tesârîf li Tefsîri'l-Kur'ân mimme'stebehet Esmâ'ühü ve Tasarrafet Me'ânih*, thk. Hind Şelbî (B.y: eş-Şeriketü't-Tünüsüyye, 1979), 164-165; Ahmet Nair, “Havf ve Haşyet Kavramlarının Kur'ân'daki Semantik Anlamı”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9, (Mart 2018), 62-63.

anlaşılması açısından bu lafızları da açıklamak gerekmektedir. Kur’ân’da geçen bu lafızlar: (خشية) Ḥaşyet, (وجل) vecel, (رهبة) rahbe, (اشفاق) işfâk, (فزع) feze’u, (رعب) rû’b, (تقوى) taqvâ, (روع) rav’ ve (حذر) ḥazer’dir.

Bu kelimelerden ḥaşyet ve türevleri 48 âyette geçmektedir. Toplam 7 âyette 8 defa خشية (ḥaşyet) geçmektedir.¹⁹ Râğıb el- İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılım ilk çeyreği) ḥaşyet kelimesini içinde hürmet bulunan korku olarak tanımlamış ve ḥaşyet’in bilinçli bir korku olduğunu söylemiştir.²⁰ Zebîdî (ö. 1205/1791) bunu heybet ve azametle karışık korku olarak ifade etmiştir.²¹ Bu tanımlardan yola çıkarak ḥaşyet’in bilgiye dayanan, heybet ve azamet barındıran hürmeti gerektiren bir korku olduğu söylenebilir. Nitekim Kur’ân’da “إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ” “*Allah’tan ancak O’nu hakkıyla bilen(ulema) kulları korkar.*”²² buyurulmaktadır. Ḥaşyet’in tâzim yani saygı içeren bir kelime olmasına delalet açısından bazı Türkçe meâl ve tefsirlerde ‘saygı duymak’ şeklinde çeviri yapıldığı da gösterilebilir.²³

Kur’ân’da korkuyu ifade eden bir başka kelime de (وجل) ‘vecel’dir. Vecel ve türevleri Kur’ân’da 5 âyette yer almaktadır.²⁴ الوجل (el-vecel) korku (ḥavf), ürkme (feza’)²⁵ ve korkuyu hissetme²⁶ demek olup İbn Kayyim el-Cevziyye ise vecel’i azabından çekinilen bir zatın görülmesi veya hatıra getirilmesi durumunda, kalbin ürpererek parçalanması şeklinde tanımlamaktadır.²⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) Enfâl Sûresi 2. âyeti yorumlarken bu âyette geçen vecile kelimesiyle ifade edilen korkunun Allah’ın azamet ve ihtişamından ortaya çıkan rahmet, sevgi ve muhabbetle yoğrulmuş bir korku olduğunu ifade etmektedir.²⁸ Yani vecel kelimesi ya da türevlerince ifade edilen Allah korkusunu, Allah’ın büyüklüğü karşısında onun isminin anılması ya da hatırlanması durumunda kişinin kalbinde hissettiği korku olarak tanımlamak mümkündür.

Allah korkusunun ifadesinde kullanılan bir başka kelime de (رهبة) ‘rahbe’dir. Rahbe kelimesinin türemiş olduğu rahibe fiili ve türevleri on iki âyette yer almaktadır.²⁹ Rahbe, korku, incelik,³⁰ endişe ve çekinme ile hissedilen

¹⁹ Abdülbâkî, “ḥşy”, 233-234.

²⁰ İsfahânî, “ḥşy”, 283.

²¹ Zebîdî, “ḥaşiyeh”, 37/550.

²² el-Fâtır 35/28.

²³ Zeki Halis, “Fâtır Sûresi 28’inci Âyet Bağlamında Âlimlerin Ḥaşyeti”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42, (Şubat 2016), 1833; Kur’ân Yolu, el-Mü’minûn 23/57.

²⁴ el-Enfâl 8/2; el-Hicr 15/52, 53; el-Hac 22/35; el-Mü’minûn 23/60.

²⁵ Zebîdî, “vcl”, 31/69.

²⁶ İsfahânî, “vcl”, 855.

²⁷ Cevziyye, *Medâricu’s Sâlikîn*, 508.

²⁸ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1982), 4/2367.

²⁹ Abdülbâkî, “rhh”, 325.

³⁰ İbn Fâris, “rahibe”, 2/447.

korku³¹ anlamlarına gelmektedir. “ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ” “ *Ancak benden korkun.*”³² âyetinin tefsirini yaparken Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), rahbe kelimesinin korku anlamına geldiğini belirtmiştir. O, bu âyete göre kişinin Allah’tan gayrı hiçbir şeyden korkmaması gerektiğini belirtmektedir.³³

Kur’ân’da Allah korkusunu ifade için kullanılan bir başka ifade ise (اشفاق) ‘işfâk’tır. İşfâk lafzı ve türevleri on bir âyette geçmektedir.³⁴ İşfâk, “acıyarak ve esirgeyerek sevme”³⁵ “korkma, lütfetme, bağış”³⁶ korku ile karışık endişe, sakınma³⁷ korkuyla karışık iyilik³⁸ anlamlarına gelmektedir.

Korkuyu ifade eden kelimelerden olan (فرع) fezeu’nun kendisinden türediği فرع (Fezia‘) fiili ve türevleri altı âyette geçmektedir.³⁹ Fezeu‘, “korkma, bağırıp çağırma”,⁴⁰ bir şeyden panik ve korku,⁴¹ insanın başına gelen korkunç bir durum sebebiyle hissettiği daralma ve telaş duygusu,⁴² yardım etmek,⁴³ yardım istemek⁴⁴ anlamlarına gelmektedir. Kur’ân’da fezia‘ fiili ve türevlerinin tamamı bulunduğu âyetlerde korkuyu ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁵

Korkuyla ilgili bir başka ifade (رعب) ‘Rû’b’, Kur’ân’da beş yerde geçmektedir.⁴⁶ Rû’b kelimesi bu beş âyette de korku anlamını ifade etmektedir.⁴⁷ Rû’b, (fezeu‘ -ḥavf) korku,⁴⁸ korku ile dolmak sebebiyle kesilmek,⁴⁹ kalbi dolduran korku⁵⁰ anlamlarına gelmektedir. Kur’ân’da ‘Rû’b’ kelimesinin geçtiği “سَنَلْقَى فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ” “*Allah’a şirk koşmalarından dolayı biz kâfirlerin kalplerine korku saldık.*”⁵¹ âyetinin tefsirinde Fahreddin er-Râzî rû’b lafzını kalpte meydana gelen korku olarak tanımlamış, asıl manasının

³¹ İsfahânî, “rhb”, 366.

³² el-Bakara 2/40.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahrüddîn er-Râzî, *Meîâtihü'l-Gayb* (Beyrût: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1420), 3/482.

³⁴ Abdülbâki, “şfk”, 384.

³⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), “şefak”, 780.

³⁶ Devellioğlu, “işfak”, 465.

³⁷ Zebîdî, “şfk”, 25/509.

³⁸ İsfahânî, “şfk”, 458.

³⁹ Abdülbâki, “fza’”, 518.

⁴⁰ Devellioğlu, “fezeu’”, 264.

⁴¹ İbn Manzûr, “fezeu’”, 8/251; Zebîdî, “fza’”, 21/496.

⁴² Zebîdî, “fza’”, 21/497.

⁴³ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî el- Fârâbî, *es-Sihâhu Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlm il-Melâyin, 1407/1987), “fezeu’”, 3/1258; Zebîdî, “fza’”, 21/497.

⁴⁴ Zebîdî, “fza’”, 21/497.

⁴⁵ el-Enbiyâ 21/103; en-Neml 27/87, 89; es-Sebe’ 34/23, 51; Sâd 38/22.

⁴⁶ Abdülbâki, “ra’b”, 322.

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/151; el-Enfâl 8/12; el-Kehf 18/18; el-Ahzâb 33/26; el-Haşr 59/2.

⁴⁸ İbn Manzûr, “rû’b”, 1/420.

⁴⁹ İsfahânî, “ra’b”, 356.

⁵⁰ Zebîdî, “ra’b”, 2/504.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/151.

doldurmak olduğunu ve kalbi korkuyla doldurduğu için feza'ya (korku) rû'b denildiğini ifade etmiştir.⁵² Elmalılı da bu âyette yer alan rû'b lafzını “kalbi dolduran korku”⁵³ şeklinde tanımlamıştır.

Korunma, sakınma anlamının yanında korku anlamını da ifade etmesi sebebiyle çalışmanın alanına giren bir başka ifade de (تقوى) ‘taqvâ’dır. Taqvâ lafzının türemiş olduğu وقى (vaqâ) fiili ve türevleri Kur’ân’da 258 yerde geçmektedir. Bu türevlerden ‘taqvâ’ ise on yedi âyette yer almaktadır.⁵⁴ Taqvâ lafzı, varacağı son sebebiyle korkan kişi,⁵⁵ kişinin canını korkulan şeyden korunaklı kılması,⁵⁶ korunma, sakınma, kişinin kendisini mâsivâ’dan uzaklaştırması, Hz. Peygamber’e (sav) ve sünnetine tam tabi olmak, nefsi ona zarar verecek şeylerden korumak ve nefsin zararlarından kendisini korumak, Allah’a itaatle O’nun cezasından sakınma⁵⁷ anlamına gelmektedir.

Kur’ân’da korku anlamında kullanılan bir başka kelime de (روع) ‘rav’dir. Tek bir âyette yer alan⁵⁸ bu kelimeye çalışmanın konusu olan Allah korkusu ile ilgili âyetlerde yer almadığı için burada yer verilmeyecektir.

Korku ile ilgili Kur’ân’da yer alan bir diğer lafız da (حذر) ‘hazer’dir. Hazer ve türevleri Kur’ân’da 21 yerde geçmektedir.⁵⁹ Hazer, sözlüklerde, korku,⁶⁰ sakınma,⁶¹ korkulan şeyden çekinme⁶² anlamlarına gelmektedir. Hazer lafzı iki âyette isim tamlaması olarak bulunmakta ve “حَذَرَ الْمَوْتِ” “ölüm korkusu” şeklinde yer almaktadır.⁶³

Yukarıda zikredilen kelime analizlerinden de anlaşıldığı gibi Kur’ân’da Allah korkusunun ifadesi için birçok kelime kullanılmaktadır. Bu kelimeler arasında bazı ince farklılıklar söz konusudur. Kullanılan ifadeye göre korkunun bilgiye dayanıp dayanmadığı, Allah’ın azameti karşısında saygı ile karışık bir korku ya da önceden sahip olunan bilgi sebebiyle Allah’ın ismi anılınca kendiliğinden kalpte oluşan bir korku olup olmadığı anlaşılabilir. Ayrıca Allah korkusu ile ilgili bu ifadeler Allah lafzı ile birleştirilerek terkip oluşturulmuştur. Bu terkiplerden olan (خوف الله) havfullâh, (خشية الله) haşyetullâh, (روعة الله) rav’atullâh gibi ifadelerin her birisi Allah korkusunun ifadesi için

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/384.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/1198.

⁵⁴ Abdülbâki, “vky”, 758-761.

⁵⁵ Zebîdî, “vky”, 40/230; Firûzâbâdî, “vaqâ”, 1344.

⁵⁶ İsfahânî, “vky”, 881.

⁵⁷ Cürcânî, “taqvâ”, 58-59; Parlatır, “takvâ”, 636.

⁵⁸ Hûd 11/74. “İbrâhim’in korkusu geçip kendisine müjde de gelince Lût kavmi hakkında bizimle tartışmaya başladı.”

⁵⁹ Abdülbâki, “hızr”, 196.

⁶⁰ İbn Manzûr, “hazer”, 4/175.

⁶¹ Cevherî, “hazer”, 2/626.

⁶² İsfahânî, “hızr”, 223.

⁶³ el-Bakara 2/19, 243.

kullanılmaktadır. Bu terkiplerden “لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ” “*Şayet biz bu Kur’ân’ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün.*”⁶⁴ şeklinde Kur’ân’da yer alanlar da mevcuttur.

Allah korkusu ile ilgili kelime analizinden sonra çalışmaya konu edilen müfessirlerin Allah korkusu ile ilgili âyetleri ele alışlarını incelemek yerinde olacaktır.

2. Allah Korkusunun Keyfiyeti

Korku fitrî bir duygu olması sebebiyle her canlıda bulunmaktadır. Bu canlılar içerisinde insan da çeşitli korkulara sahiptir. Mümin için de en büyük korku Allah korkusudur. Kur’ân’da Allah korkusu ile ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerden bazılarında Allah’ın sadece kendisinden korkulmasını⁶⁵ istediği, peygamberlerin, Allah’tan başka hiçbir varlıktan korkmadığı,⁶⁶ korkulması gereken sadece Allah iken bazılarının, diğer insanlardan Allah’tan korkar gibi hatta daha fazla korktukları,⁶⁷ Hz. Peygamber’i (sav) Allah’tan başkalarının korkusuyla etkilemek isteyenlerin olduğu,⁶⁸ Allah’ın değerli kullarının, başkalarından korkmaması gerektiği⁶⁹ ifade edilmektedir.

Allah’ın sadece kendisinden korkulmasını istediği âyetlerin yorumunda Tüsterî müminin asıl kafirlere tabi olma konusunda Allah’tan korkması ve ibadet hususunda kafirlerden çekinilmemesi gerektiğini söylemektedir. İnsanların en âcizinin kendisine bir zararı ya da faydası olmayandan çekinen kişi olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Sülemî tefsirinde, “وَلْيَايَ فَارْهَبُونَ” “*Yalnız benden korkun*”⁷¹ âyetinin yorumunda الرهبة (er-rahbe) kelimesi kalbin akla gelen düşünceler (havâtır) sebebiyle çekinmesi şeklinde ifade edilmekte “وَلْيَايَ فَارْهَبُونَ” “*yalnız benden korkun*” tabirinin kesin bilgiye dayanan korku, “وَلْيَايَ فَاتَّقُونَ” “*Yalnız benden sakının*”⁷² tabirinin ise geçmişte edinilen bilgi, hile ya da istidrâc sebebiyle ortaya çıkan korku olduğu belirtilmektedir. Takvâ’nın dört çeşit olduğu, halkın takvâsının Allah’a ortak koşmaktan, havâsın takvâsının

⁶⁴ el-Haşr 59/21.

⁶⁵ el-Bakara 2/40, 41, 150; Âl-i İmrân 3/175; el-Mâide 5/3, 44; et-Tevbe 9/13; en-Nahl 16/51.

⁶⁶ el-Ahzâb 33/39.

⁶⁷ en-Nisâ 4/77; Haşr 59/13.

⁶⁸ ez-Zümer 39/36.

⁶⁹ Tâhâ 20/46.

⁷⁰ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Refî’ et-Tüsterî, *Tefsîrî’ t-Tüsterî*, neş. Muhammed Ali Beydûn (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1423), 58.

⁷¹ el-Bakara 2/40.

⁷² el-Bakara 2/41.

günahlardan, ariflerin takvâsının tevessülden, seçilmişlerin takvâsının ise Allah'tan olduğu ve takvâ'nın da dünyaya, eksik gözüyle bakmak olduğu ifade edilmiştir.⁷³ Ayrıca Sülemî tefsirinde Allah'ın sadece kendisinden korkulmasını istediği âyetlerden⁷⁴ birisi yorumlanırken nakledilen çeşitli sözlerde, korkunun azabın umulması olduğu, mârifet ehlinin korkusunun, sözün ifrâtı, kalbin evrilmesi, amele bir şey karışma korkusu olarak üç şeyden olduğu belirtilmektedir. Ayrıca korkunun imanın şartı olduğu, korkuyu terk edenin istikamet yolundan ayrılacağı, korkunun amelin denetçisi olduğu, recânın da sıkıntıya düşen kişinin şefaathçisi olduğu, korkunun en faydalısının ise insanı günahlardan muhafaza eden ve zamanın geçmesine rağmen hüznü devam eden korku olduğu ifade edilmektedir.⁷⁵

Kuşeyrî'ye göre yaratma kudretine sadece Allah sahiptir ve bu sebeple yalnız O'ndan korkulmalıdır. Çünkü zerre nispetinde bir şeye sahip olmayandan korkmak doğru değildir.⁷⁶ Ayrıca ona göre Allah'ın azabından korkan çoktur.⁷⁷ O, şeytanın sadece kendi dostlarını korkutabileceğini ve mü'minlerin ise sadece Allah'tan korkması gerektiğini ifade eden âyeti⁷⁸ bir örnekle yorumlar. Kuşeyrî'ye göre bu âyet, bir çocuk kendisinden korktuğu bir şeyle korkutulduğunda nasıl annesine sığınırsa şeytan da Allah dostlarının kalbine musallat olduğunda onların da Allah'a sığınmasının samimiyetine işaret etmektedir. Çocuk annesine döndüğünde annesi onu nasıl korumaya alır bağrına basarsa kulun da Allah'a dönüşünde Allah onu korumasına alır ve güzel lütuflarla destekler.⁷⁹ Kuşeyrî'ye göre yaratıcının Allah olduğunu bilen bir kulun kalbinde Allah korkusu dışında bir korkunun bulunmaması gerekir. Basiret sahibi bir kulun yaratılmışlardan korkması ya da onlara ümit bağlaması beklenemez.⁸⁰ Ona göre Allah'tan gayrisından korkmak ayrılığın habercisi Allah'tan korkmak ise kavuşmanın müjdecisidir. Korkunun hakikati iç alemi yani sırrı yasak olanları işlemekten ve Allah'ın emirine aykırı davranmaktan kurtarmaktır.⁸¹

Yukarıda zikredilen yorumlara bakıldığı zaman ilk dönem tasavvuf ehli

⁷³ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 1/58.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/175. "Bakin, bu şeytan ancak kendi yandaşlarını korkutur. Mümin iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."

⁷⁵ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/126.

⁷⁶ Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 1/41.

⁷⁷ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/42.

⁷⁸ Âl-i İmrân 3/175.

⁷⁹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/185.

⁸⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/249.

⁸¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/410.

müfessirlerde Allah korkusunun fikir olarak önemli bir yer teşkil ettiği, Allah dışında hiçbir varlıktan korkmamak gerektiği hususunda da müfessirlerin hem fikir oldukları görülmektedir. Yorumlarda Sülemî'nin Bakara Sûresi 40. âyette geçen ve “Korku ve Allah Korkusu ile İlgili İfadeler” başlığı altında da yer verilen rahbe kelimesini açıklayarak âyeti yorumlaması dikkat çekicidir. Yine Sülemî rahbe kelimesiyle ifade edilen korkunun kesin bilgiden kaynaklanan korku; takvâ kelimesiyle ifade edilen korkunun ise bilginin yanında hile ya da istidrâc sebebiyle ortaya çıkan korku olduğunu ifade etmektedir. Bu durum âyetlerde ifade edilen korku ile ilgili kelimelerin, âyetlerin anlaşılmasında bazı farklara neden olabileceğini göstermektedir. Kavram incelemesinin işarî bir tefsirde yer bulması işarî tefsirde bilginin kaynağı olarak keşfin esas alınması açısından son derece önemlidir. Ayrıca diğer müfessirlerin kavram analizine yer vermemeleri bu hususta Sülemî'yi diğer müfessirlerden ayıran bir unsur olmuştur. Kuşeyrî'nin Allah'tan gayrısından korkmanın ayrılığın habercisi olduğunu belirtmesi ve Allah'tan korkmayı ise vuslatın müjdeleyicisi şeklinde nitelemesi dikkat çekicidir. Çünkü yapısı itibariyle korku ayırıcı bir duygudur. İnsan korktuğu şeyden uzaklaşırken Allah korkusu kulu Allah'a yaklaştırmaktadır. Allah korkusu dışındaki korkular ise kulu hem korkulandan hem de Allah'tan uzaklaştırmaktadır.

3. Hz. Peygamber (sav) ve Peygamberlerin Allah Korkusu

Allah korkusunun nasıl olması gerektiği hususunda en önemli örnekler şüphesiz peygamberlerdir. Allah korkusu her mü'minde bulunması gereken bir özelliktir. Mü'minlerin ilkinin peygamberler olması⁸² onların her konuda olduğu gibi Allah korkusu konusunda da örneklik teşkil etmesini gerektirmektedir. İşte bu sebeple peygamberlerin Allah korkusu sevgiyi de içinde barındıran incitmeme ve üzmeme düşüncesi ile mündemiç olan bir korkudur⁸³. Peygamberlerin Allah korkusu Kur'ân'da çeşitli ayetlerde ifade edilmektedir.

Kur'ân'da “الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رَسُولَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا”⁸⁴ *“Daha önce gelip geçen, Allah'ın vahyini insanlara ulaştıran, O'ndan çekinen, Allah'tan başka hiçbir kimseden çekinmeyen peygamberler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Hesap sorucu olarak Allah kâfidir.”*⁸⁴ buyurulmaktadır. Sülemî'ye göre bu âyette ifade edilen, ileri gelenler ve büyüklerin korkusudur. Halkın korkusu ise cehennemdendir.⁸⁵ Kuşeyrî bu âyeti yorumlarken

⁸² el-En'âm 6/163; el-A'râf 7/143.

⁸³ Nurdoğan Türk, “Kur'ân Işığında Korku ve Etkileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 147.

⁸⁴ el-Ahzâb 33/39.

⁸⁵ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/148.

peygamberlerin, Allah'ın dilemesi dışında hiç kimsenin, sıkıntı, zarar ve hoşlanılmayan bir durumla karşılaşmayacaklarını bildiklerini, bu sebeple sadece Allah'tan korktuklarını söylemektedir. Yine Allah'tan başka hiç kimsenin herhangi bir şeye sahip olamayacağını bildiklerini de belirtmektedir.⁸⁶ Konuyla ilgili bir başka âyette şöyle buyurulmaktadır: “قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمَا أَسْمِعُ وَأَرَى” “*Korkmayın, bilin ki ben sizinle beraberim; işitirim, görürüm.*”⁸⁷ Tüsterî âyetin yorumunda Allah'ın; peygamberlerin her halini görüp işittiğini, onlardan destek ve yardımını esirgemeyeceğini, görevlerini yaparken korkmamaları gerektiğini söylemektedir.⁸⁸ Sülemî'nin tefsirinde ise Tüsterî'nin tefsirindeki yorumların aynısı verilmiştir.⁸⁹ Kuşeyrî bu âyeti yorumlarken o peygamberlerin (Hz. Musa (as) ve Hz. Harun (as)) Allah'tan “*Ben sizinle beraberim.*” sözünü alabilmek için “*Biz korkuyoruz.*” dediklerini ve bu sözü de aldıklarını, kendisine peygamberlik verilen kişilerde korkunun olmayacağını ifade etmektedir.⁹⁰

Bu âyetlerden başka Hz. Peygamber'in (sav) Allah korkusunu ifade eden âyetler de vardır. Bir âyette “قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ يَوْمَ عَظِيمٍ” “*De ki: Rabbime isyan edersem gerçekten büyük günün (ahiret) azabına uğrayacağımdan korkarım.*”⁹¹ buyurulmaktadır. İlgili âyeti Kuşeyrî “Acziyetimin kesin olarak farkındayım, Rabbimin azabından çekinir ve davranışlarımı onun emri doğrultusunda düzeltirim.” şeklinde yorumlamıştır.⁹² Hz. Peygamber'in (sav) Allah korkusunu ifade eden diğer âyetlere⁹³ çalışmada esas alınan müfessirlerin Allah korkusu ile ilgili herhangi bir yorumu olmaması sebebiyle burada yer verilmemiştir.

Yukarıda zikredilen yorumlarda Sülemî'nin peygamberlerin korkusunu ifade eden âyeti sadece peygamberlere has değil de ileri gelenler ve büyüklerin korkusu olarak nitelendirmesi dikkat çekicidir. Çünkü bu müfessirlerin tasavvuf ehli olduğu göz önünde bulundurulursa Sülemî'nin, tasavvuf büyüklerinin de peygamberlerin Allah korkusuna sahip olması gerektiğini ifade ettiği söylenebilir. Bu durum da tasavvuf ehlinin zikredilen âyet yorumlarına göre peygamberler gibi sadece Allah'tan korkan başka hiçbir varlıktan korkmayan kimseler olmalarını gerektirmektedir. Ayrıca tasavvuf ehli yegâne mülk sahibinin Allah olduğunun bilincinde, Allah karşısında acziyetinin farkında olan kişiler de olmalıydılar. Tâhâ Sûresi 46. âyetin yorumunda Sülemî'nin sadece

⁸⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/40.

⁸⁷ Tâhâ 20/46.

⁸⁸ Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, 103.

⁸⁹ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/445.

⁹⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2/264.

⁹¹ el-En'âm 6/15.

⁹² Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/289.

⁹³ Yûnus 10/15; ez-Zümer 39/13,36.

Tüsterî'ye ait yorumları aktarması rivâyet tefsiri açısından olağan bir durum gibi olsa da işarî tefsir açısından farklı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda öncelikle Sülemî bu âyetin yorumunda Tüsterî ile aynı keşfe ulaşmış olabilir ya da herhangi bir keşf durumu olmayıp Tüsterî'nin yorumunu aktarmak istemiş olabilir.

4. İnsan, Melek ve Şeytanın Allah Korkusu

Canlılar içerisinde akıllı varlıklar, akıllı olmaları sebebiyle bilinçli korkulara sahiptir. Bu varlıklardan insan, melek ve şeytan her birisi Allah korkusuna sahiptir. Kur'ân'da bu canlıların sahip olduğu korku ile ilgili âyetler bulunmaktadır.

Her âyetin nihai hedefi insanı olgunlaştırarak yaşanabilir bir dünya ve iyi bir son için hazırlamaktır. Yani Kur'ân'ın hedefi insanın dünya ve ahiret mutluluğudur. İşte bu nihai hedefe sapmadan ulaşması gereken insanın bazı duyguları bilinçli bir şekilde oluşturması gerekmektedir. Allah korkusu da bu duygulardandır. Bir âyette “*وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الرِّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا يَا أُولِي الْأَلْبَابِ*” “*Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvâdir. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!*”⁹⁴ buyurulmaktadır. Tüsterî tefsirinde bu âyet şu şekilde yorumlanmaktadır: Allah akıl sahiplerinden, onlara bahsetmiş olduğu zatının hidayet nuru ile akıllarının gücü nispetinde kendisinden korkmalarını istemektedir. Ayrıca Tüsterî, takvâ sahipleri dua ederse haddi aşanların bütünüyle helak olacağını, zalimlerin kurtuluşu için takvâ sahiplerinin rahmet olduğunu, yaratılanların en değerlisinin Allah katında takvâ ehli olduğunu, Allah katında değerli olmak isteyenlerin O'ndan sakınması gerektiğini, çünkü büyük başarıya, Allah'ın yanında huzur ve mutluluğa, cennete girmeye ve değerli olmaya ancak takvâ sebebiyle ulaşıldığını belirtmektedir.⁹⁵ Kuşeyrî bu âyetle ilgili olarak, kulların takvâsının günahlardan, seçilmiş insanların takvâsının ise sırlar yoluyla mâsivâdan uzak durmak olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶ Bu yorumlarda görüldüğü gibi müfessirler bu âyeti daha önce ele alınan kavramlardan olan takvâ ekseninde açıklamayı tercih etmişlerdir. Bu durum âyetin yorumunda keşfi esas alan süfi müfessirlerin yorum esnasında âyette yer alan bazı kelimeleri açıklama cihetine başvurduklarını göstermektedir.

Kur'ân'da korkuyla ilgili bir başka âyet şöyledir: “*يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ ۖ يَا آخِشُوا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا*” “*Ey insanlar! Rabbinize saygısızlıktan sakının; hiçbir babanın evlâdından fayda göremeyeceği, evlâdın*

⁹⁴ el-Bakara 2/197.

⁹⁵ Tüsterî, *Tefsîri 'l-Tüsterî*, 35.

⁹⁶ Kuşeyrî, *Letâifü 'l-İşârât*, 1/97.

da babasından hiçbir yarar sağlayamayacağı bir günden korkun.”⁹⁷ Bu âyeti yorumlarken Kuşeyrî, Allah’ın, insanları yaptıkları ile korkuttuğunu, buna “وَأَنْفُوا” “Öyle bir günden korkun ki”⁹⁸ âyetinin örnek olduğunu söylemektedir. Ayrıca sıfatları ile korkuttuğunu, buna “اللَّهُ يَرَى” “Allah’ın her şeyi gördüğünü bilmiyor mu o?”⁹⁹ âyetinin ve zatıyla korkuttuğunu, buna da “وَيُحَذِّرُكُمْ” “Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor.”¹⁰⁰ âyetinin örnek olduğunu belirtmektedir.¹⁰¹ Yani Kuşeyrî’ye göre Allah Teala kullarını; zatıyla, sıfatlarıyla ve fiilleriyle korkutmaktadır. Bu durum tasavvuf ehli tarafından yapılan “Halkın korkusu Allah’ın cezasından, havâssın korkusu Allah’tan uzaklaşmaktan, seçkin kimselerin korkusu ise Allah’ın zatındandır.”¹⁰² sınıflandırması ile benzerlik arz etmektedir. Yani Allah her seviyede insanın idrak edebileceği bir korku ile insanları uyarılmaktadır.

Allah korkusunu emreden bir başka âyette ise “يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ يَا عِبَادِ” “İşte Allah kullarını bununla korkutup uyarıyor. Ey kullarım! Bana karşı gelmekten sakının!”¹⁰³ buyurulmaktadır. Kuşeyrî, bu âyeti yorumlarken insanın bugün korkması gerektiğini ancak böyle bir korkunun o gün yeterli olacağını, aksi durumda önünde aşılmaz bir engel olacağını söylemektedir.¹⁰⁴ Yani Kuşeyrî’ye göre korku yaşarken kişide tecelli etmelidir ki kıyamet gününde faydası olsun, aksi durumda korkunun hiçbir faydası olmayacaktır.

İnsanların Allah korkusunu ifade eden bu âyetlerden sonra meleklerin ve şeytanın Allah korkusunu ifade eden âyetleri ele almak yerinde olacaktır. Bu âyetlerden meleklerin Allah korkusunu ifade eden âyette “وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلِكَةُ” “Gök gürültüsü Allah’ı överek tenzih eder; O’nun korkusundan dolayı melekler de buna katılır.”¹⁰⁵ buyurulmaktadır. Kuşeyrî, bu âyeti yorumlarken, Allah korkusu nedeniyle gök gürültüsü gibi meleklerin de Allah’ı tesbih ettiğini söylemektedir.¹⁰⁶ Yine şeytanın Allah korkusunu ifade eden “وَقَالَ إِنِّي بريءٌ منكُم” “Şüphesiz benim sizin sorumluluğunuzla ilgim yok, kuşkusuz sizin görmediğinizi görüyorum ve elbette Allah’tan korkuyorum, Allah’ın cezası çetindir.”¹⁰⁷ âyetini de Kuşeyrî, gaflet ehlinin şeytanın vesvesesi ve nefsin aldatması karşısında doğruyu bulamadığı

⁹⁷ Lokmân 31/33.

⁹⁸ el-Bakara 2/48.

⁹⁹ el-Alak 96/14.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/28.

¹⁰¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/22.

¹⁰² Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 2/133.

¹⁰³ ez-Zümer 39/16.

¹⁰⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/116.

¹⁰⁵ er-Ra’d 13/13.

¹⁰⁶ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2/103.

¹⁰⁷ el-Enfâl 8/48.

şeklinde yorumlamaktadır.¹⁰⁸

Yukarıdaki son dört ayet ile ilgili Tüsterî ve Sülemî'nin Allah korkusuna yönelik yorumu bulunmamaktadır. Bunun sebebi olarak her iki müfessirin Kuran'ı baştan sona yorumlamamaları¹⁰⁹ ve işârî yorumu esas almaları olduğu değerlendirilebilir.

5. Bir Fazilet Vesilesi Olarak Allah Korkusu

İman eden kulu Allah katında diğer insanlardan derece yönüyle ayıran bazı unsurlar vardır. Kulun yapmış olduğu maddi ve manevi ibadetler bu unsurlardandır. İbadetlerin yanında Allah için sevmek ve Allah için korkmak da bu unsurlara dahildir.

Allah korkusunun bir fazilet vesilesi olduğunu bildiren şu âyette “لَنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَّقِيكُمْ” *“Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınmanızdır.”*¹¹⁰ buyurulmaktadır. Sülemî tefsirinde âyette bahsedilen kişinin şirk, şirkten sonra da günahlardan uzaklaşan kişi olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında takvânın değerinin Allah'ın ilmine sahip olmak olduğu, fazilet yolunda Allah'ın ilminin sonu olmadığı, Allah hakkında ilmini arttırandan, Allah'ın korkusunu arttırmasını istediği, korkusunu arttıranın ise Allah katında değerinin artacağı ifade edilmektedir.¹¹¹ Kuşeyrî bu âyeti yorumlarken takvânın nefis ve nefsin istekleriyle hazırlardan kurtulmak olduğunu söylemektedir. Allah'tan en çok korkanların nefislerinden en uzak kişiler olduğunu, Allah'a yakın olup nefisine de en uzak olan kişinin Allah katında en değerli kişi olduğunu belirtmektedir.¹¹²

Bu yorumlarda dikkat çeken unsur; korkuyu ifade eden kavramlar ele alınırken yer verilen ve doğrudan korku anlamı ifade etmeyen takvâ kavramının her iki müfessir tarafından da korku esaslı bir yoruma tabi tutulmasıdır. Yorumlara bir bütün olarak bakıldığı zaman takvâ için iki husus ön plana çıkmaktadır. Birinci husus nefis ve onun isteklerinden uzaklaşmak ikinci husus ise Allah korkusudur.

Allah korkusunun fazilet vesilesi olduğuna dair bir başka âyet ise kendisi sebebiyle Hz. Peygamber'in (sav) uyarıldığı kişinin korkusunu ifade eden

¹⁰⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/398.

¹⁰⁹ Dilek Doğan, *Erken Dönem Tefsirlerinde İşârî Yaklaşımlar -Tefsîrî't-Tüsterî Örneği-* (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 66; Mahmut Kayış, *Ahkâm Âyetleri Açısından İlk Dönem İşârî Tefsirler -Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî Özelinde-* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 38.

¹¹⁰ el-Hucurât 49/13.

¹¹¹ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/264.

¹¹² Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/223.

âyettir. Bu âyette Allah bu âmâ kişiyi vasıflandırırken “وَهُوَ يَخْشَى” “Gönlünde Allah korkusu taşıyarak.”¹¹³ buyurmaktadır. Kuşeyrî âyetin yorumunda bu kişinin ilim talebiyle ve Allah korkusuyla geldiğini Hz. Peygamber’in (sav) ondan yüz çevirdiğini belirtmektedir. Kuşeyrî’ye göre bu sözler fakirler için Hz. Peygamber’e (sav) bir sitem niteliğindedir.¹¹⁴ Kuşeyrî dışında çalışmada yorumları esas alınan diğer müfessirlerin, âyet hakkında herhangi bir yorumu bulunmamaktadır.

6. Allah Korkusunun Derecesi

Her duygu her insanda aynı şekilde bulunmaz. Ayrıca duygunun insandan insana şekli değişebileceği gibi tezahürü de değişebilir. Allah korkusu da her insanda farklı tezahürleri sebebiyle değişiklik gösteren bir duygudur. Kur’ân’da konuyla ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Burada bu âyetler ve müfessirlerin yaptığı yorumlar ele alınacaktır.

Kur’ân’da kulun Allah korkusunu ifade eden bir âyette “اِنَّ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ” “Görmedikleri halde rablerinden korkup saygı duyanlara gelince, onları da hem bir bağışlanma hem de büyük bir ödül beklemektedir.”¹¹⁵ buyurulmaktadır. Tüsterî bu âyetin yorumunda, Allah’tan korkanların, sırlarında Allah’tan korktuklarını, bu sebeple sırlarını da mâsivâdan muhafaza ettiklerini belirtmektedir.¹¹⁶ Sülemî yorumunda, haşyetin kalbe ve sırta, hıfzın ise bedene isabet ettiğini ifade etmektedir. Sülemî’ye göre haşyet, olacıklardan dolayı kalbin her zaman endişeli olmasıdır. Haşyet sahibi kişi, itaatte sükûnete ermez, ümide meyletmez, bu sebeple rahat eder ve günahları nedeniyle korkusu ebedi olur.¹¹⁷ Kuşeyrî ise, korkunun kararsızlığa yol açacağını böylece kulun endişesinden dolayı tavadaki dane gibi olduğunu, gündüzünde ve gecesinde karar kılamayıp, her nefesle azabı beklediğini ayrıca kulun Allah’a taati arttıkça, Allah korkusunun da artacağını söylemektedir.¹¹⁸ Bu yorumlarda Tüsterî âyeti ‘sır’ kavramı çerçevesinde, Sülemî ‘haşyet’ kavramı ile Kuşeyri ise korkunun neden olduğu kararsızlıkla açıklamaktadır. Burada dikkat çeken husus ise Sülemî’nin hıfz ve haşyet kavramlarının farkını ortaya koymasıdır. Bu yoruma göre hıfz bedene haşyet ise kalbe isabet eden korkudur.

Konuyla ilgili alimlerin Allah korkusunu ifade eden bir başka âyette şöyle buyurulmaktadır: “اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ” “Kulları içinden ancak

¹¹³ Abese 80/9.

¹¹⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/393.

¹¹⁵ el-Mülk 67/12.

¹¹⁶ Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, 173.

¹¹⁷ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/341.

¹¹⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/338.

bilenler, Allah'ın büyüklüğü karşısında heyecan duyarlar."¹¹⁹ Sülemî bu âyetin yorumunda çeşitli rivayetler nakletmektedir. Bu rivayetlerde *haşyetin* *havftan* daha bütüncül bir korku olduğu, *haşyetin* evliya ve alimlerin sıfatı olduğu, alimlerinin korkusunun ise hakkı söylemek, ibadet, Hz. Peygamber'e (sav) tabi olmak, evliyaya ve sıdıklara hizmetten dolayı saygı beklemek hususunda olduğu belirtilmektedir.¹²⁰ Kuşeyrî ise âyette geçen "innemâ" lafzının bir yönüyle pekiştirme anlamı ifade ettiğini söylemektedir. Bu nedenle Allah hakkında ilmi olmayanın Allah'tan da korkusu yoktur. Kuşeyrî daha sonra *haşyet* ve *rehbet* arasındaki farkı açıklamış, *haşyetin* ortaya çıktığında sahibini zapt eden ve sahibinin Allah'la kaldığı korku olduğunu, *rehbetin* ise sahibini kaçmaya mecbur bırakan korku olduğunu ifade etmiştir. Sahibini Allah'la beraber kılması sebebiyle *haşyetin* *rehbete* tercih edildiğini belirtmektedir. Kuşeyrî'ye göre, *haşyet* ilmin, *havf* iman gereği, *heybet* de mârifetin nedenidir. Daha sonra Kuşeyrî, aktarmış olduğu sözlerle âlimlerin korkularını açıklamaktadır: Bu sözlere göre alimlerin korkusu, Allah'ın hakkını eda ederken yapılan kusurlardandır. Onların korkuları, Allah'ın durumlarına muttali olmasının sonucunda ortaya çıkan utanma duygusundandır. Kendilerinden edep dışı bir davranışın sudûr etmesinden ve saygıyı terk etmektendir. Ayrıca Allah'la oldukları zamanların dışında sözü uzatmaktan ve evlâ olanın terki sebebiyle ruhsatı genişletmektendir.¹²¹ Yukarıdaki yorumlarda da görüldüğü gibi müfessirler korkuyu açıklarken *havf*, *haşyet*, *rehbet* ve *heybet* kavramlarını tanımlayarak açıklamayı tercih etmişlerdir. Her iki yorumda da Allah'tan hakkıyla korkanların alimler olduğu vurgulanmaktadır. Bu yorumlar Allah korkusunun derecesini belirleyen asıl unsurun Allah hakkında sahip olunan bilgi olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle Hz. Peygamber'in (sav) Allah korkusu en üstün kişi olduğu onu diğer peygamberlerin, evliyanın ve alimlerin takip ettiği söylenebilir. Yorumlarda açıkça görülen bir başka husus var ki o da alimlerin korkusu sıradan insanlar gibi Allah'ın azabından değildir. Onların korkusu, temeli sevgiye dayanan ve bu sevgi dolayısıyla içinde yoğun saygı barından edepli bir korkudur denilebilir. Ayrıca dikkat çeken bir başka husus da bazı kavramlar açıklanarak ortaya konulan bu yorumlar müfessirlerin zahiri manayı esas aldıklarını göstermektedir. Özellikle Sülemî ve Kuşeyrî'nin zahiri manayı esas almaları tefsirlerinin mukaddimelerinde belirttikleri esaslara bağlı olduklarını da göstermektedir.¹²²

Konuyla ilgili bir başka âyet rablerine derin saygıları sebebiyle sorumlu

¹¹⁹ el-Fâtır 35/28.

¹²⁰ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/160.

¹²¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/67.

¹²² Mehmet Selim Ayday, "İşârî Tefsir Mukaddimleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsteri, Sülemi ve Kuşeyrî Örneği", *Şarkiyat* 13/3 (Aralık 2021), 1118-1120.

davrananların açıklandığı “إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُتَّقُونَ” “*Rablerine olan derin saygılarından dolayı sorumlu davrananlar*” âyetidir.¹²³ Bu âyetin yorumunda Tüsterî, haşyeti, kalp katılığının kırılarak ileride devam etme ihtimalinin ortadan kalkması şeklinde açıklamıştır. Ayrıca haşyetin işfâktan sonra bir mertebe olduğunu, işfâkın haşyetten, lütuf ve haşyetin havftan, havfın rahbeden daha hassas bir duygu olduğunu söylemiştir.¹²⁴ Sülemî tefsirinde ise işfâk ve haşyetin bâtın oldukları ayrıca bu ikisinin kalbin amellerinden olduğu, haşyetin kalpte gizli olduğu, işfâkın ise haşyetten daha da gizli olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra da Tüsterî'nin yukarıdaki yorumuna da yer verilmektedir.¹²⁵ Kuşeyrî ise ilgili âyeti yorumlarken, yücelikten korkunun göstergesi, Allah'ın huzurunda edeple dururken, insanın iç âleminin başını öne eğmesi ve aniden kovulmaktan çekinmesidir demektedir.¹²⁶ Yani Kuşeyrî'ye göre Allah korkusuna sahip kişiler edeple Allah'ın huzurunda duran, iç aleminde teslimiyete kavuşan ancak her an huzurdan kovulma endişesi içerisinde olanlardır.

Kur'ân'da korkusu övülen bir diğer zümre ise Allah anıldığında kalpleri titreyenlerdir.¹²⁷ Tüsterî bu âyetlerden birisini yorumlarken, ayrılık korkusuyla mü'minlerin kalbi heyecana gark oldu, bunun sonucunda ise bütün duyguları Allah'ın hizmetine hazır hale geldi, demektedir.¹²⁸ Sülemî, Allah anıldığında kalpleri titreyenleri açıklamak için çeşitli sözler nakletmektedir: Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), “Allah'ın adı anıldığında veya kitabını dinlediği sırada birisini gördün mü? Bu zikri dinlemek seni dilsiz edip de başka hiçbir şeyden bahsetmediğin oldu mu? Ya da seni sağır edip de ondan başka hiçbir şeyi duymadığın oldu mu? Heyhat.” demiştir. Bir diğer rivâyette, bir mü'min zikri işittiğinde ya da kendisi zikrettiğinde kalbi titrer, yani kalp bir zikreden dile, bir de zikri duyan kulağa döner, böylece titrer. İşte âyette kastedilen titreme budur, denilmektedir. Sülemî, ayrıca yukarıda yer zikredilen Tüsterî'nin görüşünü de nakletmektedir. Bir diğer rivâyet ise, titremenin, nefse doğan mütalaaların biçimine göre gerçekleşeceği, eğer sertlik ve saldırı görürse çekineceği, sevgi ve muhabbet görürse onu kaybetme endişesiyle titreyeceği aktarılmaktadır.¹²⁹ Kuşeyrî ise bu âyetlerin yorumunda, vecel'in şiddetli korku olduğunu, buradaki anlamının, onları gaflet alanlarından çıkarması ve gıybet alanlarında ise rahatsız etmesi olduğunu belirtmektedir. Onlar tefrika vadilerinden ayrılıp, zikrin tezahürlerine avdetlerinde ise Allah ile sakinliğe erişirler. Kendilerine okunan

¹²³ el-Enbiyâ 21/28; el-Mü'minûn 23/57.

¹²⁴ Tüsterî, *Tefsîri 't-Tüsterî*, 110.

¹²⁵ Sülemî, *Hakâiku 't-Tefsîr*, 2/35.

¹²⁶ Kuşeyrî, *Letâifu 'l-İşârât*, 2/343.

¹²⁷ el-Enfâl 8/2.

¹²⁸ Tüsterî, *Tefsîri 't-Tüsterî*, 110.

¹²⁹ Sülemî, *Hakâiku 't-Tefsîr*, 1/253.

âyetler onların tasdiklerini ve gerçeğe olan bağlarını kuvvetlendirmektedir. Allah'ın gücünün büyüklüğünü görüp, onu idrak edemeyeceklerini kesin olarak anladıklarında, başlangıçlarında onları inâyetiyle saf ve temiz kıldığı gibi, sonlarında da gözetip yardımlarına yetişmesi için tevekkül ederler. Âyeti bu şekilde yorumladıktan sonra Kuşeyrî âyetin yorumuna yönelik çeşitli sözler aktarmaktadır. Bu sözlerde, Allah'ın irfan ehline, ya celâlinin tecellisi ya da cemalinin lütfu ile muamelede bulunduğunu, celâli ile tecelli ettiğinde irfan ehlinin kalplerinin titrediğini, cemali ile lütfettiğinde ise kalplerinin sükûnete erdiğini, yine bu âyette sözü edilen kişilerin, ayrılık korkusu ile yüreklerinin titrediğini, sonra kavuşmanın rahatlığıyla sırlarının tatmin olup sükûnete erdiğini, ayrılığın zikredilmesinin bu kişileri yok ettiğini, vuslatın zikredilmesinin ise onları ayılttığını ve dirilttiğini nakletmektedir.¹³⁰

Kuşeyrî'nin rivayet ettiği bazı sözlere göre, korku Allah'ın kalbe tecellisine göre değişir. Bir sebepli korku, bir de sebepsiz korku bulunmaktadır. Sebepli korku kusur işleme nedeniyle oluşan korku, sebepsiz korku ise heybetten kaynaklanan korkudur. Vecel, hile ve istidrâc korkusudur. İnsanların kalben Allah'a en yakın olanları Allah'tan en çok korkanlarıdır.¹³¹

Konuyla ilgili buraya kadar zikredilen âyet yorumlarında, Allah korkusunun kişiden kişiye farklı olduğu, korkunun belli derecelere sahip olduğu bunun da farklı kelimelerle ifade edildiği açıkça görülmektedir. Müfessirlere göre korku farklı lafızlarla ifade edildiği gibi derinlik boyutuyla da farklı anlamlar taşımaktadır. Bu yorumlara göre haşyetin, havf ve rahbe'ye göre daha ulvi bir korku olduğu, işfâk ve heybet'in de haşyetten daha derin ve tercih edilen korku olduğu anlaşılmaktadır. Vecel ise sahibinin bilinç düzeyine göre anıldığında kendiliğinden ortaya çıkan bir korkudur.

7. Allah Korkusu, Dua ve Şeytanın Tuzakları

Allah korkusu ile ilgili âyetlerde yukarıda ele alınan konular dışında değinilen diğer konular bu bölümde iki başlık halinde incelenecektir. Allah korkusuna sahip olan bir kişi ile Allah korkusuna sahip olmayan bir kişi arasında çeşitli farklar olması muhtemeldir. İşte bu bölümde Allah korkusuna sahip kişinin Allah'a yakarışının nasıl olması gerektiği ve şeytanın tuzaklarına karşı konumunun ne olması gerektiği üzerinde durulacaktır.

7.1. Korku ile Dua

Namaz, oruç, zekât gibi unsurlar nasıl bir ibadetse dua da kulu Allah'a

¹³⁰ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/378-379.

¹³¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 2/321.

yaklaştıran ve Allah katında kulun değerini arttıran bir ibadettir.¹³² Bu ibadetleri yerine getirirken örnek alınması gerekenler elbette kendilerine elçilik görevi verilen peygamberlerdir. Kur'ân'da çeşitli peygamberlerin dualarından örneklerin¹³³ yanında duanın nasıl yapılması gerektiği¹³⁴ ve duada nelerin talep edilmesi gerektiği¹³⁵ hususlarında bilgi veren âyetler mevcuttur. Burada dua ibadeti yapılırken Allah korkusunun yeri ele alınacaktır.

Konuyla ilgili bir âyette [﴿]وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا[﴾] “Allah'a korkuyla ve ümitle dua edin.”¹³⁶ buyurulmaktadır. Bu ayetle ilgili Sülemî tefsirinde duanın nasıl yapılması gerektiği şu şekilde açıklanmıştır: Azabından çekinip sevabını ümit ederek, uzaklaşmaktan korkup yakınlığını ümit ederek, geri çevrilmekten korkup kabulünü ümit ederek, ondan korkup yine ona ümit bağlayarak dua etmek gerekmektedir.¹³⁷ Zikredilen bu yoruma göre dua ederken korkulan şeyler her zaman göz önünde bulundurulmalı; karşılığında da ümit edilmesi gereken şeyler istenerek dua edilmelidir.

Duayla ilgili bir âyette de Hz. Zekeriya (as) ve ailesinin özelliği olarak [﴿]وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا[﴾] “Onlar umarak ve korkarak bize yalvarırlardı.”¹³⁸ buyurulmaktadır. Sülemî'nin tefsirinde bu âyetle ilgili çeşitli sözler nakledilmektedir. Bu sözlerde, Allah'ın peygamberlerine huşûyu emrettiği, huşûnun ise korku ve ümit arasında bulunmak olduğu, rahbe'nin haşyet ve hafv'tan daha hassas bir duygu olduğu, bu nedenle dua ile istemenin şartları arasında rahbe'nin olduğu, umudun (rağbet) taatlerde, rahbe'nin (korku) de günahlardan olması gerektiği belirtilmektedir.¹³⁹ Kuşeyrî burada mü'minlerin bütününe kapsayan bir müjde olduğunu, çünkü mü'minlerin korku ve ümit duygularından arınmış olamayacaklarını, eğer ümit olmasaydı bunun ümitsizlik olacağını, eğer korku olmasaydı bunun emin olmak olacağını, ümitsizlik ve emin olmanın ise küfür demek olduğunu bildirmektedir.¹⁴⁰ Bu yorumlarda Sülemî ilgili âyeti aynı Kuşeyrî gibi hafv ve reca arasında bulunmanın önemine değinerek korkuyu duanın şartları arasında değerlendirerek yorumlamıştır. Kuşeyrî ise duada korkuya değinmeden sadece hafv ve reca dengesi temelli bir yorumu tercih etmiştir. Çünkü Sülemî ve Kuşeyrî'ye göre hafv ve recanın, dünya

¹³² el-Furkân 25/77.

¹³³ el-Bakara 2/128-129; el-A'râf 7/23; Hüd 11/47; İbrâhîm 14/35-41; Tâhâ 20/25-35; el-Enbiyâ 21/83, 87; eş-Şuarâ 26/83-89; en-Neml 27/19.

¹³⁴ el-A'râf 7/56; el-Enbiyâ 21/90; es-Secde 32/16.

¹³⁵ Âl-i İmrân 3/26-27; el-İsrâ 17/80.

¹³⁶ el-A'râf 7/56.

¹³⁷ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/230-231.

¹³⁸ el-Enbiyâ 21/90.

¹³⁹ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/14.

¹⁴⁰ Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 2/305.

ve ahiret için bazı semereleri bulunmaktadır¹⁴¹.

Duada korku ile ilgili bir başka âyet de Allah'ın indirdiklerine yürekten inananları anlatan “تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا” “Korku ve ümit içinde rablerine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez.”¹⁴² âyetidir. Tüsterî buradaki korku ve ümidi, Allah'tan ayrılma korkusu ve ona kavuşma ümidi, şeklinde açıklamaktadır.¹⁴³ Sülemî tefsirinde, korku ve ümidin, Allah'tan korkup Allah'tan ummak, cehennemden korkup cenneti ummak, Allah'ın azabından korkup hoşnutluğunu ummak, Allah'la bağının kesilmesinden korkup vuslatı ummak, ayrılıktan korkup kavuşmayı ummak, anlamlarını ifade ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Sülemî tefsirinde aktarılan bir sözde havf, recâ ve muhabbet ilişkisi şu şekilde ifade edilmektedir: “Kim ümit olmaksızın Allah'a korku ile kulluk yaparsa o, şaşkınlık denizine düşmüş demektir. Kim korku ve ümit olmaksızın muhabbet ile Allah'a kulluk yaparsa o, boşluk denizine düşmüş demektir. Kim de Allah'a korku, ümit ve muhabbetle kulluk yaparsa o dinde istikamet üzeredir.”¹⁴⁴ Kuşeyrî, âyette geçen ümit ve korkuyu Sülemî tefsirindeki gibi yorumlamıştır. Yani burada bir kısım insanlar azab korkusu ve sevap ümidiyle, bir kısım insanlar ayrılık korkusu ve kavuşma ümidiyle, bir kısmı ise hile korkusu ve vuslat ümidiyle Allah'a dua etmektedirler.¹⁴⁵

Zikredilen yorumlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde dua esnasında Allah korkusunun bir gereklilik olduğu ve müfessirlerin havf ve reca dengesi hususunda mutabık oldukları görülmektedir. İşârî tefsirde yorum için işaretin esas alınması sebebiyle bu ortak görüş dikkat çekicidir.

7.2. Şeytan'ın Tuzaklarına Karşı Allah Korkusu

Kur'ân'a göre şeytan insanın apaçık düşmanıdır.¹⁴⁶ Dünya hayatı iyi ve kötünün mücadelesinden müteşekkildir denilebilir. İşte bu mücadelede insanın yeri iyilerin yanı sıra olması gerekirken kötülerin temsilcisi konumundaki şeytan mütemadiyen insanı kendi safına çekmeye çalışır. Bunun için her yolu deneyen şeytanın durumunu ifade eden bir âyetle konu açıklanmaya çalışılacak.

Kur'ân'da “إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ” “Takvâ sahipleri, içlerine şeytandan gelen bir saptırıcı fikir doğduğunda O'nu düşünüp hemen gerçeği görürler.”¹⁴⁷ buyrulmaktadır. Sülemî bu âyeti yorumlarken,

¹⁴¹ Faysal Yıldırım, *Sülemî'nin Hakâiku't-Tefsiri ile Kuşeyrî'nin Letâifü'l-İşârât'ında Tasavvufî Kavramların Mukayesesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 277.

¹⁴² es-Secde 32/16.

¹⁴³ Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, 125.

¹⁴⁴ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/137-138.

¹⁴⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/27.

¹⁴⁶ el-İsrâ 17/53; Yâsin 36/60.

¹⁴⁷ el-A'râf 7/201.

bazı kimselerin şöyle dediğini nakletmektedir: “Kim sırrında insanlık ve kurbiyet meydanlarında dolaşırsa o, nefsinin fitne yollarından ve şeytanın vesveselerinden korumaya alır.”¹⁴⁸ Yani kul her zaman doğru yolda ve Allah’a yakın olmalı ki kendisini fitnelere, şeytanın vesveselerinden kurtarabilsin. Kuşeyrî’ye göre şeytanın vesvesesi ancak Allah’ın zikrinden gafil olan takvâ ehline etki edebilir. Eğer takvâ sahibi kalben Allah’ı zikre devam ederse şeytanın vesveseleri ona dokunamaz. Çünkü Allah’ı müşahedede bir gönle şeytan yaklaşamaz, o bu anda etkisini kaybeder. Kuşeyrî “Her kılıcın bir körelmesi vardır.” diyerek de kişinin hangi mertebede olursa olsun bir boşluk anının olabileceğini açıklamıştır.¹⁴⁹

Yorumları zikredilen iki müfessir de şeytanın desiselerinden emin olmanın yolunun Allah’a yakın olmak olduğunu belirtmektedir. Kuşeyrî Allah’a yakın olmanın ve onu müşahede halinde olmanın göstergesi olarak daima kalbin Allah’ı zikretmesini vermektedir. Ayrıca Kuşeyrî “Her kılıcın bir körelmesi vardır.” sözüyle de takvâ ehlinin de gaflete düşebileceğini söyleyerek yapmış olduğu yorumun âyetin zahirî manasına uygun olmasını da gözetmiştir denilebilir.

8. Sonuçları Açısından Allah Korkusu

İnsanın yapmış olduğu her fiilin ve sahip olduğu her duygunun bazı sonuçları söz konusudur. Bu sonuçların bir kısmı dünya hayatında karşılığı görülecek şeyler olsa da bir kısmının sonuçları tamamıyla ahirete yöneliktir. Ahirete yönelik sonuçlar arasında cennet ve cehennem olmak üzere iki alternatif vardır. Burada Allah’tan korkan ve korkmayan kişilerin nasıl bir sona tabi oldukları, konuyla ilgili âyetlere müfessirlerin yapmış oldukları yorumlar çerçevesinde ele alınacaktır.

8.1. Allah’tan Korkanların Elde Edecekleri Karşılık

Kur’ân’da Allah’tan korkanlar için birçok âyette cennet vadedilmekte,¹⁵⁰ bazı âyetlerde ise cennetle ilgili ayrıntılara – adn cenneti,¹⁵¹ içinden ırmaklar akan cennet,¹⁵² ya da iki cennet¹⁵³ gibi- yer verilmektedir. Allah korkusuna sahip kişiler için âyetlerde ayrıca, bağışlanma ve büyük bir ecir olduğu,¹⁵⁴ kıyamet

¹⁴⁸ Sülemî, *Hakâiku’-t-Tefsîr*, 1/252.

¹⁴⁹ Kuşeyrî, *Letâifü’l-İşârât*, 1/375.

¹⁵⁰ İbrâhîm 14/14; en-Nahl 16/30; en-Naziât 79/40; Fussilel 41/30; Kâf 50/32-33.

¹⁵¹ el-Beyyine 98/8.

¹⁵² Âl-i İmrân 3/198.

¹⁵³ er-Rahmân 55/46.

¹⁵⁴ el-Mülk 67/12.

gününde kendileri ile alay edenlerden daha üstün olacakları,¹⁵⁵ kurtuluşa erdirilecekleri¹⁵⁶ ve ateşten uzak tutulacakları¹⁵⁷ vadedilmekte ve asıl kazanacak olanların Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaat edip, Allah korkusuna sahip olanlar olduğu¹⁵⁸ bildirilmektedir. Burada konu, âyetlerin benzerlik arzemesi ve konu bütünlüğünün sağlanması için Âl-i İmrân Sûresi 198. âyet ile Beyyine Sûresi 8. âyet bağlamında ele alınacaktır.

Bu âyetlerden ilkinde “لَٰكِنَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُدُوبًا وَمَا يُنْفَخُونَ عَنْهَا صُفُوفًا مِنْ دُرِّ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّقِينَ مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَهُمْ فِيهَا مُنَادُونَ أَيُّهَا الَّذِينَ ظَلَمُوا لَا تَقْرَبُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ هِيَ خَالِدَةٌ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَأُولَٰئِكَ فِيهَا عَذَابٌ عَظِيمٌ”¹⁵⁹ *Fakat rablerine karşı gelmekten sakınanlara, Allah katından bir ikram olarak, altından ırmaklar akan cennetler vardır; orada temelli kalacaklardır. Allah katındaki mükâfat iyi kimseler için daha hayırlıdır.*¹⁵⁹ buyurulmaktadır. Sülemî tefsirinde, bu âyetin sadece son kısmı ile ilgili bir yorum bulunmakta ve bu kısım Allah katındakinin onların fiilleriyle talep ettiklerinden daha hayırlı olduğu şeklinde ifade edilmektedir.¹⁶⁰ Kuşeyrî, ayrılık ayıbı ile damgalananların halinin kötü olduğunu, Allah için adım atanların halinin ise güzel olduğunu ve onların kalıcı sevaba ulaştıklarını, vuslat ve nimetler içinde kaldıklarını, onların tercih ettiği nimetlerden, Allah'ın onlar için hazırladıklarının daha hayırlı olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Bu yorumlara göre Kuşeyrî “*Rabblarına karşı gelmekten sakınanları*” Allah için adım atanlar olarak nitelemekte ve onları güzelliklerin beklediğini belirtmektedir. Ayrıca âyetin son kısmının yorumunda her iki müfessirimizin de aynı yorumu ortaya koyduğu görülmektedir. Burada iki ihtimal söz konusudur ki birincisi Kuşeyrî bu âyetin yorumunda Sülemî'den etkilenmiştir. İkinci ihtimal ise her iki müfessirimiz de aynı işârî yoruma ulaşmışlardır.

Konuyla ilgili bir diğer âyette “جَزَاءُ لَهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ عَدْنٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ”¹⁶² *Onların rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu, rabbini sayıp O'ndan korkanlar içindir.*¹⁶² buyurulmaktadır. Tüsterî bu âyeti haşyet ve huşû çerçevesinde yorumlamayı tercih etmiştir. Ona göre, haşyet gizli, huşû aşikardır. Huşû sahibine şeytan yaklaşamaz. Huşû, Allah'ın kudret elinde durmak ve bu hal üzere sabırlı olmaktır. Haşyetin kemali, gizli ve açık bütün günahları terk etmektir.¹⁶³ Sülemî ise âyeti, ebed, rıza ve haşyet kavramı

¹⁵⁵ el-Bakara 2/212.

¹⁵⁶ ez-Zümer 39/61.

¹⁵⁷ el-Leyl 92/17.

¹⁵⁸ en-Nür 24/52.

¹⁵⁹ Âl-i İmrân 3/198.

¹⁶⁰ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 1/135.

¹⁶¹ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/191.

¹⁶² el-Beyyine 98/8.

¹⁶³ Tüsterî, *Tefsîrü't-Tüsterî*, 201.

bağlamında yorumlamayı tercih etmiştir. Allah korkusu sonucunda mü'minlere verilecek olan cennet hususunda herhangi bir yoruma yer verilmemiştir. Sülemî'nin yapmış olduğu yorumda en dikkat çekici husus, *havf*, *recâ* vb. gibi duyguların ahiret hayatında kuldan giderileceği ama rıza ve muhabbet hislerinin hem dünyada hem de ahirette arkadaşı olacağıdır.¹⁶⁴ Kuşeyrî âyette geçen ödülün, kulun itaati sonucunda ahirette bulacağı sevap olduğunu belirtmektedir. İçlerinden ırmaklar akan cennetin ise, ağaçlarının altından ırmaklar akan cennet olduğunu söylemektedir. Âyetin "*Rabbini sayıp ondan korkanlar için*" kısmının ise, dünyada Allah'tan korkan kişi için anlamında olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵ Bu yorumlarda dikkat çeken husus müfessirlerin hepsi de ilk dönem sûfî müfessirler olmasına rağmen Kuşeyrî'den daha önce yaşamış olan Tüsterî ve Sülemî'nin âyeti, kelimelerin anlamlarını açıklayarak yorumlamasıdır. Bu durum ilk dönem tefsir faaliyetlerinde esas olan, bilinmeyen kelimelerin anlamlarını açıklayarak, âyetin yorumuna çok fazla yer vermeden tefsir faaliyeti yapma hususunun, sûfî müfessirlerde de hâkim olduğunu göstermektedir.

8.2. Allah'tan Korkmayanları Bekleyen Âkıbet

Allah korkusunun karşılığı olarak cennetin olması gibi Allah'tan korkmamanın da bir karşılığı olmalıdır. Kur'an'da dehşetli bir günün azabından korkuyu ifade eden birçok âyet söz konusudur.¹⁶⁶ Bu âyetlerin amacı insanları başlarına gelebilecek muhtemel bir sonla ilgili uyarmaktır. Ancak bu âyetler, muhatab aldığı kesimin dolaylı olarak Allah korkusu ile ilgili bir sıkıntısı olduğunu da ifade etmektedir.

Kur'an'da Allah'tan korkmayanların sonunun cehennem olduğunu ifade eden bir âyette "وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ" "*Ona, "Allah'tan kork!" dense gururu kendisini günaha sürükler. Ona cehennem yeter! Orası ne kötü bir yataktır!*"¹⁶⁷ buyurulmaktadır. Kuşeyrî bu âyette kendisine Allah'tan kork denilen kişinin kibrin esiri olup, insaf kaynaklı tevazunun bulunmadığı kişiler olduğunu, hakkı kabul etme hususunda burunlarını havaya diktiklerini, iyilikle emredildiklerinde "Bu benim gibi birisine denir mi? Ben şöyle, şöyleyim." dediklerini belirtmektedir. Daha sonra yine aynı kibirle bu kişi "Sen iyilikle emredilmeye, kötülükten yasaklanmaya benden daha layıksın. Senin durumun şöyle, şöyle." der. Kuşeyrî âyette bahsedilen bu insanın, kendisine verilen uyarıları dikkate alarak haline çeki

¹⁶⁴ Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, 2/411.

¹⁶⁵ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3/440.

¹⁶⁶ el-En'am 6/15; el-A'râf 7/59; Yûnus 10/15; Hûd 11/3, 26, 84; eş-Şuarâ 26/135; ez-Zümer 39/13; el-Mü'min 40/32.

¹⁶⁷ el-Bakara 2/206.

düzen veren ve dış dünyasında oluşan bu gelişmenin iç dünyasına etki etmemesi nedeniyle, kibri devam eden kişi olabileceğini söylemektedir. Kuşeyrî ayrıca bu âyette ifade edilen cehennem, nefsin üzüntüsü, karanlıkları ve sınırlı tercihi olduğunu, kendi isteği dışında çaba harcamayanın, her zaman azap ve sıkıntıya maruz kalacağını belirtmektedir.¹⁶⁸ Tüsterî ve Sülemî tefsirlerinde ise ilgili ayet yorumlanmamaktadır.

Sonuç

İlk dönem süfi müfessirlerden Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyrî'nin Allah korkusunun; ilgili âyetler çerçevesinde yorumlarının karşılaştırılarak ortaya konmaya çalışıldığı bu makalede ilgili müfessirlerin bazı yorumlarında aynılık bazı yorumlarında benzerlik olması olağan bir neticedir. Sonuç olarak müfessirlerin her birisinde Allah korkusunun önemli olduğu, yeri geldikçe her müfessirin bu konuda yorumlar yaptığı ve konunun önemine dikkat çektikleri görülmektedir. Ayrıca müfessirlerin bazen kendinden önce yaşamış müfessirin yorumuna aynı şekilde yer vermesi muhtemel iki sonucu düşündürmektedir: Ya müfessir kendisinden önceki müfessirin yorumunu aynen aktarmıştır ki rivayet tefsiri niteliği taşıması açısından özellikle Sülemî tefsiri için bu söylenebilir. Ya da müfessir keşf yoluyla aynı yoruma ulaşmıştır ki bu da ağırlıklı olarak Kuşeyrî tefsiri için muhtemeldir. Burada ağır basan ihtimal birinci husus gibi durmaktadır.

Zikredilen yorumlara göre Allah korkusu kişiden kişiye farklılık arz etmektedir. Allah hakkında ilim artınca korkunun boyutu ve onu ifade eden kelime de değişmektedir. Peygamberlerin korkusu zirve korku iken onu evliya ve alimlerin korkusu takip etmektedir. Ayrıca kişinin manevi derecesine göre Allah korkusunun boyutu değişmektedir. Örneğin halkın korkusu Allah'ın cezasından, havâssın korkusu Allah'tan uzaklaşmaktan, seçkin kimselerin korkusu ise Allah'ın zatındandır.

Her ne kadar yorumlarda keşf esas alınsa da müfessirler yorumladıkları âyetlerde bulunan garip kelimeleri açıklamayı ihmal etmemişlerdir. Bu durum süfi tefsirin zahire verdiği önceliğin ve süfi tefsirde zahiri manayı esas almanın bir göstergesi konumundadır.

Yapılan yorumların bütününe bakıldığında Allah korkusunun Allah sevgisine sebep olan bir korku olduğu görülmektedir. Allah hariç korktuğu tüm varlıklardan uzaklaşan insan, korktuğu halde Allah'a derin bir muhabbetle yaklaşabilmektedir. Bu durumda Allah korkusu için; uzaklaştıran değil yaklaştıran, ayıran değil bütünleştiren bir korkudur denilebilir.

¹⁶⁸ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 1/100.

Çıkarılabilecek bir başka sonuç da insan, şeytan ve diğer akıllı varlıkların her birisi Allah korkusuna sahip varlıklardır. Özellikle insanın bu konudaki korkusu hayatının her alanına yansımalıdır. Bu hayat alanlarına Allah'a ibadet hali de dahildir. Dua ederken reddedilmekten korkup kabulünü umarak dua etmek gibi.

Müfessirlerin batını manalara sıkça yer verdikleri ancak bunları aktarıırken zahiri manayı da ihmal etmedikleri görülmektedir.

Ele alınan âyetler bağlamında müfessirlerin hiç birisinin İsrailiyata yer vermedikleri, aşırı ve zorlama yorum yapmadıkları görülmektedir. Bu durum bizi ilk dönem sûfi müfessirlerin İsrailiyat konusunda titiz davrandıkları sonucuna ulaştırmaktadır.

Verilen her âyet için her müfessirin yorum yapmadıkları görülmüştür. Bu durumun sebepleri arasında Tüsterî ve Sülemî tefsirlerinin Kur'ân'ın bütününe yönelik sistemli bir tefsir olmaması, müfessirlerin yorumda keşfi esas alması, bu tefsirlerden bazılarının müfessirlerin bizzat kendileri tarafından kaleme alınmaması sayılabilir.

Allah korkusu konusunun günümüz dünyasındaki; Allah'ın sevgisini ve yakınlığını kazanmada korkunun gerekliliği, Allah'tan en çok korkanların onu en iyi tanıyanlar olması, korkunun her müminde olması gerekliliği vb. gibi önemine ait hususlar müfessirlerin yorumlarına göre ilk dönem tasavvufî tefsirlerde de yer bulmaktadır.

Ayrıca Allah korkusu ile ilgili ayetler ilk dönem ve son dönem tasavvufî tefsirlerde karşılaştırmalı olarak bir çalışmada ele alınabileceği gibi tasavvufî tefsir ve diğer tefsirlerde de karşılaştırmalı olarak bir çalışmaya da konu edilebilir. Allah korkusunun Allah sevgisi için gerekliliği hususunda tasavvufî tefsirlerde yer alan yorumlar da üzerinde çalışılabilecek bir konudur.

Yazar Katkı Oranı Beyanı / Author Contribution Statement

Makalede Yazar Katkılarının Yüzdesi (Percentage of Author Contributions in the Article)	Sorumlu Yazar (Responsible Author)	Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması Conceiving the Study	%40	%60
Veri Toplanması Data Collection	%40	%60
Veri Analizi Data Analysis	%40	%60
Makalenin Yazımı Writing the Article	%40	%60
Makale Gönderimi ve Revizyonu Submission and Revision	%70	%30

Kaynakça | References

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâ'ru'l-Kitâbu'l- Mısriyye, 1364.
- Ayday, Mehmet Selim. “İşârî Tefsir Mukaddimeleri Üzerine Bir Değerlendirme: Tüsterî, Sülemî Ve Kuşeyrî Örneği”. *Şarkiyat* 13/3 (Aralık 2021), 1111-1125. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.1009344>.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâhu Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâ'ru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed. *Mu'cemu't-Ta'rifat*, thk. Muhammed Sıddık Mişâvî. Kâhire: Daru'l-Fadile, ts.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.
- Doğan, Dilek. *Erken Dönem Tefsirlerinde İşârî Yaklaşımlar -Tefsîrî't-Tüsterî Örneği-*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1982.
- Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.
- Halis, Zeki. “Fâtır Sûresi 28'inci Âyet Bağlamında Âlimlerin Haşyeti”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42 (Şubat 2016), 1832-43. <https://doi.org/10.17719/jisr.20164216292>
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemü Mekayîsi'l-Luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l- Fikr, 1399/1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed İbn Ebi Bekr İbn Eyyûb. *Medâricu's Sâlikîn*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1423/2003.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Sellâm, Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *et-Tesârîf li Tefsîri'l-Kur'an mimme'stebehet Esmâ'ühû ve Tasarrâfet Me'ânih*. thk. Hind Şelbî. b.y.: eş-Şeriketü't-Tûnusiyye, 1979.
- İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-Mağruf bir-Râgıb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnan Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kara, Mustafa. “Havf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/528-531. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı

Yayınları, 2015.

- Kayış, Mahmut. *Ahkâm Âyetleri Açısından İlk Dönem İşârî Tefsirler -Tüsterî, Sülemî, Kuşeyrî Özelinde-*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-İşârât*. thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1428/2007.
- Nair, Ahmet. "Havf ve Haşyet Kavramlarının Kur'ân'daki Semantik Anlamı". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2018), 55-98. <https://doi.org/10.17859/pauifd.401141>
- Parlatır, İsmail. *Açıklamalı İslâmî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed. *Hakâiku't-Tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1421/2001.
- Türk, Nurdoğan. "Kur'ân Işığında Korku ve Etkileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2019), 140-157. <https://doi.org/10.30627/cuilah.505061>
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Refî'. *Tefsîrü't-Tüsterî*. neş. Muhammed Ali Beydûn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 1423.
- Yıldırım, Faysal. *Sülemî'nin Hakâiku't-Tefsiri ile Kuşeyrî'nin Letâifü'l-İşârât'ında Tasavvufî Kavramların Mukayesesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî. *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. b.y.: Dâru'l-Hidaye, ts.
- Kur'ân Yolu. Erişim 30 Haziran 2021. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Diyanet Vakfı Meali. Erişim 08 Haziran 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr>